

Калина Мичева-Пейчева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
София, България

Рецензии и обзори

**Мария Китанова. Род, семья и дом в българской культуре и языке.
Саарбрюкен, LAMBERT Academic Publishing, 2015**

Изследването на М. Китанова е посветено на една от най-важните концептосфери в битието на българите – близкия роднински кръг. В българската ценностна система, а оттам и в традиционната култура връзката по родство е най-съществена, тя изгражда семейството и превръща обитаваното жилище в дом, място на любов, топлина и сигурност. Заглавието, структурата и съдържанието на книгата много точно отразяват тези връзки. Авторката е успяла да представи и анализира **своето пространство** на човека – материално и духовно – благодарение на богатия си опит на етнолингвист и езиковед. М. Китанова има и други публикации по темата, но тук степента на обобщеност и изчерпателност е много по-висока.

Това е резултат, на първо място, от комплексния изследователски подход, който авторката прилага. В първата част на проучването тя обосновава необходимостта от структурния метод, като се опира на теоретичните постановки на К. Леви-Строс, Н. Трубецкой, В. Топоров, В. Иванов, както и на постиженията на Московската етнолингвистична школа. Осмислена по нов начин е теорията за бинарните опозиции, и най-вече за семантичната опозиция **свой – чужд** като базово антропоцентрично противопоставяне, което обхваща митологичната, етническата и социалната сфера и се осъществява на всички равнища на културата (обреди и ритуали) и езика (фолклорни и художествени текстове, книжовни и диалектни названия).

Във втората част на монографията се доказва възможността роднинската терминология да бъде научно анализирана със средствата на културните кодове. А в последната част, посветена на концепта **дом**, се използва методологията на Полската етнолингвистична школа. По този начин единната тематика на изследването се представя в няколко различни картини. Това безспорно прави проучването актуално и модерно.

На второ място, богатството на рецензирания труд се открива в огромния езиков материал, приведен и класифициран от авторката в отделните части. М. Китанова използва лексикографските данни за названията в българската роднинска терминология, като започва от Старобългарския речник, том I и II, Българския етимологичен речник (в отделни случаи се цитира и мнението на други утвърдени етимолози като Фасмер, Трубачов и др.) и продължава с Речника на Найдено Геров, Български тълковен речник, Речник на българския език, Синонимен речник на българския език. Най-голяма стойност има екцерпираният от нея диалектен материал, става дума за стотици думи, извлечени от Диалектния архив на Секцията по българска диалектология и лингвистична география и от многобройни публикации на български и чужди учени. Само един вещ диалектолог би могъл да открие толкова много репрезентанти на основните термини за родство от всички краища на езиковата те-

ритория на България. Само един опитен етнолингвист би могъл да ги осмисли във връзка с опозицията свой – чужд и с растителния, животинския и телесния код в българската култура. А М. Китанова се е справила и с двете задачи.

Теоретичната база на изследването е доразвита с много точно дефиниране на основните понятия, с които авторката си служи, а именно: бинарна опозиция, семантично поле, концепт, ключово понятие и лексеми репрезентанти на това понятие, ключова ситуация, когнитивна тема, културен код. Обект на изследването е семантичното поле **род**, а предмет са термините за родство, съответстващи на това семантично поле. Обектът и предметът на изследване в последната част за концепта **дом** се разглеждат като друга реализация на родството в пространствен и социален аспект.

В изследването се проследяват историята и семантичното развитие на ключовите лексеми, които представят основните понятия на семантичното поле **род** от историко-културна и когнитивна гледна точка. Основните ключови понятия: поколение, роднини, произход – се подлагат на анализ от гледна точка на опозицията **свой – чужд**, която се конкретизира като **роден – нероден, кръвен – некръвен**. Коментират се и формите на „псевдородство“ – осиновяване, побратимяване, духовно родство, кумство, кръстничество. Защитена е тезата, че в българската традиционна култура функционират следните родови институти – кръвно родство, родство по сватовство, родство по кумство и побратимяване.

Според авторката кръвните роднини имат общ произход и за тях е задължителна екзогамията – забрана за брак до четвърто коляно, т.е. до трети братовчеди. В някои райони на страната тази забрана се спазва само до втори братовчеди. Родителите и техните деца са в родство по права линия, а децата помежду си – по сребрена линия, защото не произхождат едно от друго. Родството по права линия е низходящо, когато го разглеждаме от предшественика към потомството, и възходящо, когато го разглеждаме от потомството към предшественика. Роднини по права линия са дядото > бащата > внукът > правнукът и т.н. Родството по сребрена линия е връзката между две лица, които имат общ родоначалник, без едното да произхожда от другото. Сребреното родство може да бъде пълно или непълно. Когато е общ само единият родител, родството е непълно. Подчергано е, че в българската култура кръвното родство има патрилинеен характер, което е отразено и в някои названия: еднокръвни означава братя или сестри с общ баща, а едноутробни – с обща майка.

Родство по сватовство свързва членовете на две семейства след сключване на брак между мъж и жена. Мъжът и жената стават център на това родство. Те разграничават своите роднини по сватовство от тези по рождение. Убедително е доказано, че опозицията **свой – чужд** се реализира, като чрез родството по сватовство родът усвоява чуждото пространство и го превръща в свое. По този начин чрез новото семейство той се разширява и се създава по-голям социум в рамките на своето.

В проучването кумството се осмисля като връзка единствено на онези семейно-родствени групи, които след изпълнение на определени обредни действия се сродяват помежду си. Според обичайното право кумството има необратим характер. Екзогамията между кумове и кумци е задължителна, което показва, че роднинството се приема като близко.

М. Китанова разглежда побратимството като традиционен институт, който съществува все още в някои райони на страната. Обикновено побратимяването се извършва от свещеник на Ивановден или на Атанасовден, на някои места може и да не участва свещеник.

Ценен принос към българската етнолингвистика е анализът на ключовите лексеми, представители на понятието **род** в български език. Те са: *род, рага, джинс, една кръв, ошур, тарах/тараф, чок, корен, дърво, стъбло, лоза.*

Джинс, тарах/ тараф и *чок* са от турски произход, като някои от тях са с широко разпространение в диалектите и дори в книжовния език (*джинс*), а други са локално ограничени (*тарах/тараф, чок*) и с фонетична вариативност (*тарах/тараф*). Репрезентантите *корен, дърво, стъбло, лоза* са специално анализирани в частта за растителния културен код.

Отделен лингвистичен етюд с голяма евристична стойност представлява проучването на лексемите *ощур, чур*, които са със спорен произход. Приведени са схващанията за етимологията им на Панчовски, Зеленин, Фасмер, Трубачов, Толстой, Куркина и Успенски. От разнообразните и понякога противоречиви твърдения като опитен езиковед М. Китанова успява да изведе връзката на *ощур, чур* с лексемите *черт, кур* и *щур* в много славянски езици и оттам да стигне до извода, че вероятно те назовават първоначално прародител, праядо или правнук, тоест отнасят се към полето със сема 'далечно родство'. Авторката използва българския езиков материал от Родопите и Банат, който обхваща само клетви и неприлични изрази, и оформя собствената си хипотеза за *ощур, чур* като евфемистични названия на табуираните *дявол* и *оня свят*. Тя не изключва възможността тези названия да са отглас на култ към домашно божество, наречено *чура*.

Във втората част на книгата, в рамките на теорията за културните кодове, са проучени телесният, растителният и животинският код в българската роднинска терминология. Телесният код се осъществява с лексемите: *кръв, кост, семе, сърце, плът, жила, коляно, пояс*, които покрай основното си значение на названия за части на тялото развиват и метафорични значения в много диалекти и в книжовния език от типа 'род', 'родство', 'поколение'. Така със средствата на телесния код се утвърждава **своето**, разбирано като кръвно родство, родство по бащина линия, родство по майчина линия и млечно родство.

С голяма честота се отличават и репрезентантите на растителния роднински код: *корен, влака/ляка, лоза*; като *семе, плод, жила, коляно* са общи за растителния и телесния код. Друга проява на растителния код е потърсена в обръщенията на младата невеста към неомъжените сестри на съпруга ѝ – *калина, малина, ябълка, дуня, дунка, црешня*. Всички те отразяват езиковия и ритуален опит за приобщаване на чуждата все още невеста към своето пространство на новия род. Тоест тук се открива поредната реализация на противоположването **свой – чужд** в полето на семантичната категория **род**.

Телесният код се осъществява преди всичко по обратния начин – със средствата на вторичната номинация, при която с термини за родство се назовават чужди, опасни и преди всичко хтонични същества. В българския език най-характерни в това отношение са калинката, свързана с душите на мъртвите, и невестулката, свързана с нечистите животни и с митологичните представи за божества, които дърпат нишките на живота и орисват. В тази част на книгата се илюстрира процесът на умилостивяване и неутрализиране на силата на опасни животни, принадлежащи към **чуждото**, чрез евфемизмите, свързани с *майка, баба, леля, невеста, булка, сестра, калиманка, кръстница*, принадлежащи към **своето**.

Голямо достойнство на изследването е съчетаването на различни подходи и разнообразни кръгове от избраната проблематика. Така след изложението на термините за родство, в които определено преобладават семантичните характеристики на **своето**, М. Китанова преминава към друга област – названия на болести – които изцяло се вписват в **чуждото**. Болестите в българската традиционна култура се осмислят като зли сили и се умилостивяват с различни обреди. Един от най-древните начини за отблъскване на тяхната вредоносност е табуирането на имената им. А роднинските названия, които символизируют топлината и подкрепата на най-близкия кръг хора, се оказват най-подходящи за приобщаване на страшните болести към **своето**. Авторката издирва и анализира названия за шарка, треска, чума, коремен тиф с основен

компонент: *майка, баба, леля (баба Шарка, баба Друсла, бабичката, леля, майка, майчица* и др.).

В отделна глава са разработени роднински названия, които пряко отразяват опозицията **свой** – **чужд**. Така се оформят редове, в които от лявата страна стои положителното, **своето**, а от дясната е отрицателното, **чуждото**, в лицето на неистинската майка и неистинския баща: *майка – мащеха, помайчим* със семасиологичен признак ‘почти майка’; *баща – побащим, притатко* със семасиологичен признак ‘почти баща’. Етимологията на *свекър* и *свекърва* като чужди майка и баща, *снаха* като чужда дъщеря и *свако* като чужд съпруг показва как чрез номинационните признаци в етимоните (своя кръв, свързвам, свой) българите се опитват да превърнат чуждите в свои и да ги надарят с качествата на близки и обичани хора.

Друга област на реализация на **чуждото** в роднинските отношения са „чуждите“ деца. Те са предмет на изследване в четвъртата част на монографията. Сред тях М. Китанова сполучливо отделя три групи: 1. заварени, доведени и природени деца; 2. деца, родени извън брак; 3. деца, свързани със зли, нечисти сили. За всяка група са издирени и класифицирани названията, като са обобщени доминиращите в българската култура ценности: родството по кръв (затова доведените, заварените и природените деца са различни, чужди), семейството, скрепено с брак (затова извънбрачните деца са опасни и нечисти), християнската принадлежност (затова некръстените и умрелите некръстени деца могат да причиняват зло на своите), безгрешният живот (затова децата с физически недостатъци се смятат за наказание от Бога за извършени от родителите прегрешения, както и децата на змей и човек, вампир и човек също са резултат на грях). Така с фактите – езикови и културни – само от областта на чуждите деца авторката успява да представи основните характеристики на българската концептосфера.

Интересно допълнение към темата за семейството е изграденият в пета част на книгата образ на българското семейство в пословиците и поговорките. Разгледани са паремии за жена/съпруга, мъж/съпруг, родители и деца, други членове на рода. Материалът отразява фолклорното съзнание на българите. М. Китанова обобщава, че в него кръвното родство и семейството винаги са играли първостепенна роля, затова в пословиците и поговорките майката и бащата, братът и сестрата, кръвният роднина са най-важни в битието на всеки човек. Подчертава се, че според анализирания материал майката е по-важна, но жената изобщо е с по-противоречив, макар и по-богат, образ от мъжа, който се отличава с по-малко на брой, но положителни характеристики.

Последната част „Концептът **дом** в българската езикова картина на света“ определено има приносен характер – не само с модерната методология, но и с интересните и задълбочени наблюдения на авторката върху всички реализации на дома. М. Китанова използва богатия лексикографски регистър на лексемата *дом* – основни и метафорични значения, синоними, антоними, хипероними и хипоними, колокации и словообразователни деривати, фразеологизми. Към тях се добавят и анализите на текстове от българската художествена литература, публицистиката и паремииите.

Особено ценен и иновативен е материалът от анкетите – затворени и асоциативни. Този подход позволява на авторката да изгради цялостен модел на концепта **дом**, който съдържа няколко аспекта: битов, психологически, физически, социален, пространствен, културен и аксиологичен. Утвърждава се тезата, че домът в българската култура и език е високо ценен, защото съгражда най-святото пространство на **своето**, на топлота, обич и безопасност. Правят се изводи за два основни профила на дома – първият е традиционен и представя дома като голяма сграда с двор, в който живеят и се трудят няколко поколения членове на семейството; вторият е съвременен и осмисля дома като жилище и предметна среда на едно семейство, тоест едно поколение от рода,

където членовете му общуват, забавляват се празнуват общите семейни празници. По този начин са очертани и диахронните културни различия в развитието на концепта **дом**.

Книгата на М. Китанова „Род, семья и дом в българской культуре и языке“ е нов съществен принос в богатата библиография на авторката и поредна монография за последните години. Тя може да бъде полезна за учените в областта на езикознанието, антропологията, етнологията, етнолингвистиката, лингвокултурологията и когнитивистиката. Може да послужи и като чудесно помагало за студенти в много модерни хуманитарни специализации. С интерес може да бъде четена от всеки българин, който радее за българския език и култура. Защото е написана не само със знание и вещина, но и с любов.

✉ Калина Мичева-Пейчева
kalina.micheva@gmail.com